

УДК 347.2

«МАЙНО» ЯК ЦИВІЛІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ «PROPERTY» AS A CIVIL CATEGORY

Гузь Є.В.,
аспірант кафедри цивільного права № 2
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

У статті розглянуто проблему визначення юридичного змісту поняття «майно». Робиться висновок, що в юридичній науці дана категорія в її змістовному сенсі остаточно не визначена, розглядається у тісному зв'язку з поняттям «речі», хоча дані категорії необхідно розрізняти. Автором дається визначення цього поняття, яке засноване на матеріальному і правовому змісті даної юридичної категорії, що дає можливість відрізнити категорію «майно» від суміжних юридичних категорій.

Ключові слова: цивільне право, майно, річ, права.

В статье рассмотрена проблема определения юридического содержания понятия «имущество». Делается вывод, что в юридической науке данная категория в ее содержательном смысле окончательно не определена, рассматривается в тесной связи с понятием «вещи», хотя данные категории необходимо различать. Автором дается определение этого понятия, которое основано на материальном и правовом содержании данной юридической категории, что дает возможность отличать категорию «имущество» от смежных юридических категорий.

Ключевые слова: гражданское право, имущество, вещь, права.

The problem of determining the legal meaning of the category «property» is considered in this article. The author concludes that the jurisprudence in this category is its meaningful sense is not defined, It inputs in the relationship with the concept of «things», although these categories must be distinguished. The author provides a definition of the concept which is based on the material and the legal content of this legal category, which makes it possible to distinguish the concept «property» of related legal categories.

Key words: civil law, property, thing, right.

Постановка проблеми. У сучасній Україні з розвитком ринкових відносин, становленням ринкової економіки, закріпленням права власності поняття «майно» широко використовується у законодавстві і є серед найважливіших у науці цивільного права. Велике значення має воно і для інших галузей правової науки.

О. В. Дзера наголошує, що «правильне розуміння терміна «майно» у різних значеннях практично важливе для визначення конкретних прав та обов'язків сторін у правовідносинах, де майно виступає об'єктом права, потрібно щоразу визначати зміст даного терміна шляхом тлумачення тексту правової норми» [1, с. 314].

Як вважає С. А. Гришин, «право власності є право особи на майно, тому для реалізації цього права потрібне з'ясування змісту, який вкладається законодавством у саме поняття «майно» [2].

Однак це поняття не отримало достатньої розробки в теорії, що певною мірою негативно позначилося і на розробці поняття майнових відносин як предмета цивільного права.

Стан дослідження. Питання, які стосуються юридичної природи та змісту категорій «майно», «речі», «майнові права», у науковій літературі розглядали С. Алексєєв, С. Гришин, А. Калпіна, А. Масляєва, А. Медведєв, В. Рязановський, О. Сергєєв, Є. Суханов, В. Тархов, Ю. Толстой, Г. Шершеневич та інші.

У наукових працях зазначався зв'язок поняття «майно» з його правовим статусом, хоча цей зв'язок у цілому розглядався крізь призму суспільних відносин і враховувався недостатньо. Як писав С. С. Алексєєв, який багато зробив для розкриття поняття майнових відносин, останні являють собою таку групу громадських зв'язків, яка у такий спосіб відокремлюється від інших груп за специфікою об'єкта – майна. Але разом з тим, пише С. С. Алексєєв, виходячи з наявних у науці визначень майна, ми потрапляємо в замкнуте коло, бо під майном цивільністична теорія і законодавство зазвичай розуміють сукупність майнових прав (та обов'язків) [3, с. 18-19].

Отже, на основі такого підходу не можна вийти за межі правової сфери і знайти реальний зміст цього поняття, у тому числі як об'єкта матеріального світу і не-

матеріальних прав. Здається, що ця обставина і стала причиною відриву досліджень понять майна і майнових відносин одне від одного.

З огляду на викладене, метою цієї статті є визначення юридичного змісту категорії «майно» та її правового статусу.

Виклад основного матеріалу. Поняття «майно» належить до основних категорій цивільного права. Нині майно в юридичній літературі характеризується дво-яко: з одного боку, під майном розуміються речі або сукупність речей, включаючи гроші й цінні папери, і визначають його при цьому як об'єкт права (або правовідносини), а з другого – як сукупність суб'єктивних прав, іноді і обов'язків. Обидва ці визначення використовуються у чинному законодавстві, але не розкривають належною мірою соціальну природу «майна» і роль відповідного поняття для науки права.

В основі поняття «майно» лежить той факт, що людина у своїй життєдіяльності тісно пов'язана з предметами природи, речами.

Разом з тим трактується це поняття в юридичній літературі по-різному і вживається в різних значеннях. Багатозначність цих понять викликана історичними об'єктивними причинами: впливом різних правових доктрин на різних етапах формування цивільно-правової термінології; тісним зв'язком наукової мови цивільного права з побутовою, розмовною українською мовою, однак особливу роль мають значення, в яких використовується цей термін у законодавстві.

Статтею 139 Господарського кодексу «майно» визначено як сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне значення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів [4]. Через поняття «активи і ресурс», які контролювані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигод у майбутньому, визначають поняття майно автори Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» (ст. 1) [5]. Цивільний Кодекс визначає майно як особливий об'єкт яким вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК) [6].

Як зазначає С. А. Грішин, визначення терміна «майно» у цих кодексах є різним: Цивільний кодекс пояснює його з точки зору права, а Господарський кодекс – економіки [2]. Економічний зміст має поняття «майно» як сукупність активів і ресурсів в Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». Якщо ж розглядати поняття майно у цивільно-правовій площині, то можна зробити висновок, що юридична категорія «майно» визначається через поняття «речі та права», що в принципі співпадає з поняттям *res*, яке відомо ще з часів римського права, включає *res corporales* (речі) і *res incorporeales* (майнові права) [7].

Водночас розвиток цивільно-правової науки потребує розмежування понять «майно» і «речі», принаймні на змістовно-правовому рівні. Зазначимо, що для науки цивільного права ця проблема не нова, вона виникла майже сто років тому. Вже Г. Ф. Шершеневич зазначав: «Наше законодавство не витримує суворой термінології і вживає слово «майно» замість річ, а замість майна говорить про власність або про маєток» [8, с. 133]. Класик науки цивільного права писав про майно в економічному і юридичному сенсі слова: «Речі і чужі дії

становлять економічні блага, і запас таких благ, що перебувають у володінні певної особи, називається майном з економічної точки зору, з юридичної точки зору під майном розуміється сукупність юридичних відносин, що підлягають грошовій оцінці в яких перебуває певна особа» [8, с. 132].

Поняття «майно» розвивається і уточнюється в курсі В. А. Рязановського, який, як і Г. Ф. Шершеневич, вказує на невірне використання терміна «майно». Як основне значення терміна «майно» В. А. Рязановський називає «сукупність оцінюваних грошами правових відносин, в яких перебуває суб'єкт права» [9, с. 49]. «Майно являє собою не фактичну, а юридичну єдність – *universitas juris*. Єдине, що пов'язує всю різноманітність прав і обов'язків і надає йому, незважаючи на зміну складу, єдність – є правовий суб'єкт. Один суб'єкт – одне майно» [9, с. 49].

Однак і в цьому сенсі В. А. Рязановський зауважує, що термін «майно» розуміється у подвійному значенні: більш широкому – як сукупність прав і обов'язків, активу і пасиву і у вузькому – як сукупності тільки прав, іноді за вирахуванням боргів.

Крім того, В. А. Рязановський зазначає, що у складі майна в цілому може бути утворено «самостійне окреме майно, яке, незважаючи на приналежність його одному і тому ж суб'єкту, підлягає особливим правовим відносинам» [9, с. 49]. До такого майна належить, наприклад, конкурсна маса. Конкурсна маса як майновий комплекс включає не все майно боржника, а тільки те, на яке може бути звернене стягнення. Окреме майно В. А. Рязановський також відносить до юридичної єдності.

Однак цивільному праву відомо і поняття майнового комплексу, як не юридичної, а фактичної єдності (*universitas facti*), «наприклад, підприємство з його активом і пасивом» [9, с. 50]. Водночас В. А. Рязановський нічого не пише про згадане Г. Ф. Шершеневичем майно як «сукупність речей».

У радянський період проблема «майна» як правової категорії практично не досліджується. У радянському цивільному законодавстві цей термін використовувався в трьох значеннях: як синонім речі (у більшості випадків); як сукупність майнових прав суб'єкта (наприклад, при зверненні стягнення на майно); як сукупність майнових прав та обов'язків суб'єкта (наприклад, при загальному правонаступництві).

А. П. Сергєєв, наприклад, зазначає: «Термін «майно», яким нерідко позначається об'єкт правовідносин, вживається в цивільному праві в різних значеннях. Так, найчастіше під майном розуміються окремі речі, поняттям «майно» можуть охоплюватися гроші та цінні папери. У ряді випадків майном називаються не тільки перераховані об'єкти, але і майнові права. Нарешті, поняття «майно» може позначати всю сукупність готівкових речей, грошей, цінних паперів, майнових прав, а також обов'язків суб'єкта» [10, с. 224].

Автори підручника з цивільного права також висловлюють схожу думку: «Поняття «майно» застосовується в праві для позначення: 1) сукупності речей або матеріальних цінностей, які перебувають у власності особи або відносно яких у неї є інше речове право; 2) сукупності речей і майнових прав на одержання речей або іншого майнового задоволення від інших осіб (актив); 3) сукупності речей, майнових прав і обов'язків, які характеризують майновий стан їх носія (актив і пасив); із цим розумінням майна пов'язане універсальне правонаступництво (перехід до іншої особи активу і пасиву – прав та обов'язків) при спад-

куванні та припинення юридичних осіб внаслідок реорганізації)» [11, с. 12].

У сучасному правознавстві поступово усвідомлюється особлива значимість юридичного поняття майна в умовах ринкової економіки. Це знайшло відображення у підручнику цивільного права під редакцією Є. А. Суханова. Є. А. Суханов пише про поняття майна в строгому сенсі слова: «майно являє собою сукупність речей, майнових прав та обов'язків, які належать суб'єкту цивільного права» [12, с. 229].

Таким чином, визначається основне, самостійне значення майна, сам же його зміст у сучасному цивільному праві багатогранний. Воно означає: майно в цілому у власному сенсі слова як суму активу і пасиву, тобто сукупність речей одного суб'єкта; майно в цілому як активу одного суб'єкта стосовно окремої сфери правовідносин, пов'язаних із зверненням стягнення на майно; відокремлені майнові комплекси (спільне майно подружжя, майно підприємств, кооперативів тощо, селянського господарства, підприємство); майно як сукупність прав і обов'язків щодо володіння річчю або нематеріальним активом.

Крім того, термін «майно» використовується в цивільному законодавстві як синонім речі, що не цілком вдало з позиції юридичної догматики, але узгоджується з природною українською мовою, яку в принципі не можна змінити шляхом видання закону або іншим вольовим порядком. Саме поняття речі залишається дискусійним, хоча пропонувані визначення є схожими. В. А. Тархов, наприклад, визначає речі як «матеріальні явища, предмети природи, як в їх природному стані, так і пристосовані людиною до її потреб, які визнаються об'єктивним правом як об'єкти суб'єктивних прав» [13, с. 105].

Це, мабуть, найбільш загальне визначення речі, в якому називаються всього дві її істотні ознаки: фізична (матеріальний предмет); юридична (здатність бути об'єктом суб'єктивного цивільного права). Таке визначення дається М. В. Антокольською в підручнику з цивільного права: «речі – це матеріальні об'єкти, з приводу яких виникають цивільні правовідносини» [11, с. 114].

Інші дефініції зазвичай більш поширені відносно ознак. Є. А. Суханов, наприклад, визначає річ таким чином: «речами в цивільному праві визнаються матеріальні, фізичні відчутні об'єкти, що мають економічну форму товару» [12, с. 300]. Таким чином вказується на економічну ознаку речі – «економічну форму товару».

Визначаючи річ як матеріальний предмет, доводиться робити застереження – речами будуть і деякі ідеальні об'єкти, на які в силу закону поширюється правовий режим речі. Йдеться про без документарні цінні папери, які існують в ідеальному вигляді як інформація (запис) на рахунках, у тому числі і на електронних носіях. Причому річчю буде не матеріальний компонент запису (певне розташування чорнил на аркуші паперу або певні магнітні властивості носія), а сама ідеальна інформація – наприклад, у разі, якщо запис буде випадково стертий, річ не втрачається, інформація може бути відновлена з резервного носія або на підставі первинних документів.

Останнім часом обговорювалася приналежність до речей ліцензійної копії програмного продукту. На погляд автора, екземпляр програми для ЕОМ сам по собі не є об'єктом цивільного права. Річчю є носій із записом екземпляра програми. Наприклад, якщо споживачеві продали програмний продукт «в коробці» з дефектами запису, або програма неправильно записана на придбаний споживачем комп'ютер з програмним

забезпеченням, то повинні застосовуватися правила купівлі-продажу. Якщо придбана програма копіюється через мережі, то ніяких речей у правовідносинах зовсім немає. Якщо джерело містить помилки, то йдеться про те, що «продавець» програми не належним чином виконав свої зобов'язання за ліцензійним договором. Водночас, паралельно виникають правові відносини з використання програми як об'єкта виключного права. Те, що ліцензійний договір може обмежувати кількість копій програми при її використанні, зовсім не означає, що копія програми стає річчю. Сама по собі копія програми не є об'єктом цивільних прав. Йдеться не про права на копію програми, а про права на використання програми певним чином, зокрема, з обмеженнями на її копіювання. Тенденція до поширення речових прав на нематеріальні об'єкти характерна і для сучасних зарубіжних законодавств [14, с. 106-107].

Крім того, необхідно мати на увазі, що деякі матеріальні предмети мають цінність чисто суб'єктивну. Наприклад, особисті листи, фотографії, пам'ятні значки і знаки можуть не мати економічної цінності, проте для суб'єкта, що володіє ними, вони мають чисто суб'єктивну цінність.

З приводу того, чи є такі предмети об'єктом майнових прав і чи підлягають ці права правовому захисту в юридичній науці немає єдиної відповіді.

Як вказує В. А. Тархов, «майновими будуть відносини і з приводу речі, яка не володіє економічною цінністю» [15, с. 47]. Ця позиція є обґрунтованою, оскільки знищення особистого листування, наприклад, може бути приводом для звернення до суду стосовно моральної шкоди, що має під собою чітко виражений матеріальний підтекст.

Таким чином, якщо поняття речі в принципі є одностороннім, то, навпаки, поняття майна має багато значень. Якщо говорити саме про співвідношення двох понять, то вони перетинаються лише в одній площині – якщо майно розуміти як об'єкт цивільного права. На думку автора, річчю можна вважати предмет матеріального світу і нематеріальний актив, що має об'єктивну економічну цінність. Визначення речі як предмета, який має об'єктивну економічну цінність, виключає розуміння як речей предметів, що такої цінності не мають. Саме поняття речі вже поняття майна, яке охоплює крім речей також майнові права та обов'язки, включає в себе широкий спектр суспільних відносин, які можуть не мати матеріальною цінністю, але мати при цьому «ідеальну», «абстрактну» цінність для власника майна.

Висновки. Категорія «майно» є одним з фундаментальних понять вітчизняної цивілістики. Саме через майнову характеристику конкретизується основний масив суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права. Крім того, цивілістичне поняття «майно» грає все більш важливу роль у категоріальному апараті інших галузей права (зокрема, в конституційному, податковому та господарському праві) і все виразніше набуває «загальноправового» значення. Проте юридичний зміст поняття «майно» в цивільному праві чітко не визначений, його структуризація відсутня, вживання цього терміну припускає багатоваріантність тлумачення. Тому настійно потрібне глибоке і всебічне вивчення цієї правової категорії.

На думку автора, поняття «майно» стосовно цивільного права означає будь-які активи, матеріальні або нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, які є предметом цивільного обороту і правового захисту. Якщо погодитися із цим визначенням,

то слід погодитися з тим, що, розглядаючи категорію «майно», необхідно виділяти юридичний, матеріальний (речовий) і нематеріальний (ідеальний) характер майна як юридичної категорії і говорити про можливість, а в ряді випадків і про необхідність їх паралельного існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – 4-те вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – Т. 1. – 808 с.
2. Гришин С. А. Щодо визначення поняття «майно» у цивільному та господарському праві України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://конференция.com.ua/files/image/konf%208/sb8_4_26_.pdf.
3. Алексеев С. С. Предмет советского социалистического гражданского права / С. С. Алексеев // Учен. труды Свердловск. юрид. ин-та. Т. 1. – Свердловск, 1959. – 336 с.
4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
5. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 40. – Ст. 365.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
7. Система римського права. Общая часть / [Соч.] Заслуж. проф. Имп. Казан. ун-та Г. Ф. Дормидонтова. – Казань : Студенч. изд., 1910 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.allpravo.ru/library/doc2527p0/instrum4145/print4223.html>.
8. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1911. – 858 с.
9. Рязановский В. А. Лекции по гражданскому праву. Общая часть / Рязановский В. А. – Харбин : Типография Китайской Восточной железной дороги, 1925. – 154 с.
10. Гражданское право : учебник. Часть I / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : ПРОСПЕКТ, 1998. – 632 с.
11. Гражданское право. Часть первая / Под ред. А. Г. Калпина и А. И. Масляева. – М. : Юристъ, 1997. – 472 с.
12. Гражданское право : В 2 т. Том I : учебник / Отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : Издательство БЕК, 1998. – 786 с.
13. Тархов В. А. Гражданское правоотношение : монография / В. А. Тархов. – Уфа : Право, 1993. – 170 с.
14. Медведев А. Компьютерная программа: вещь или нематериальный актив? / А. Медведев // Хозяйство и право. – № 11. – 1997. – С. 103–110.
15. Тархов В. А. Понятие гражданского права / В. А. Тархов. – Саратов : СГУ, 1987. – 160 с.